

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 1 (2021)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области лингвистики, и языкознания

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/MPRM4825>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анессова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/HPQX8816>

*А. А. Көшекова¹, Н. Серікбек², П. Қ. Ертаева³

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

³Нийде Өмер Халисдемир университеті,

Түркия Республикасы, Нийде қ.

ҚАҺАРМАНДЫҚ ЭПОСТАҒЫ АТ БЕЙНЕСІ МЕН АРХАИКАЛЫҚ ЭПОСТАҒЫ АТ БЕЙНЕСІНІҢ ТИПТІК АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Берілген мақалада қаһармандық эпостағы ат бейнесі мен архаикалық эпостағы ат бейнесінің типтік ерекшеліктері жасағынан салаластыра қарастырылған. Тұлпар бейнесінің қазақ эпосының бас қаһарманы жанындағы алатын орны пайымдалған. Елдің батырға артқан үлкен сенімімен, қиын-қыстау уақыттағы елге жаудан қорған болумен тікелей байланысты эпостық аңсар жүйрік аттың батыр тұлғасы бар жерде ғана пайда болып, оның ең жақын серігі, жаудың құшын қашыраар айбынды жолдасы бейнесінде ретінде сипатталады. Әуелден оның батырдың тұлғасынан бөлініп шыққанын дәлелді қарастырылған. Архаикалық эпоспен тығыз генетикалық байланыста орбитін қаһармандық эпостағы ат бейнесін ашу үшін эпостың басты кейіпкері болған батырдың бейнесін жан-жақты сараланып, одан өрбiте ат образының қыр-сыры, сыр-сипаты суреттелген.

Кілтті сөздер: қаһармандық эпос, архаикалық эпос, ат бейнесі, батыр тұлғасы, мотив.

Кіріспе

Қаһармандық (батырлық) эпосты жалпы эпос жанрының шыңы, халықтың әділетті, бай-дәулетті, бақуатты қоғам жөніндегі, қаһармандық, батырлық туралы, адамгершілікті қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастар туралы идеалдарын бойына жинақтаған ең құнды бөлігі деуге болады. Әрине, қаһармандық эпосқа жататын барлық шығармалардың бәрі бірдей кемелденген, аса көркем, тамаша туындылар емес екені анық. Оның стадиялық жағынан бұрынырақ туындаған, архаикалық эпостың, мифтің сілемі әлі де жойылмаған, қалдық көне мотивтері тым көп сақталып қалған ескілеу нұсқалары бар.

Қаһармандық эпостағы ат бейнесін қарастыратын болсақ, оны шығарманың бас кейіпкері батырдың тұлғасынан тыс қарау мүмкін емес екені анық. Ат ешуақытта да қазақ эпосының басты, дербес қаһарманы болған емес, ол тек батырдың тұлғасы бар жерде ғана пайда болып, оның ең сенімді «жан серігі», күнделікті өмірдегі, шайқас майданындағы көлігі, көмекшісі ретінде сипатталады.

Зерттеудің нысаны: Қаһармандық эпос пен архаикалық эпостағы ат бейнесі

Зерттеудің пәні: Қазақ халық ауыз әдебиеті

Мақсаты: Қаһармандық эпос пен архаикалық эпостағы ат бейнесінің өзіндік ерекшеліктерін ашу

Міндеттері: Архаикалық эпоспен тығыз генетикалық байланыста орбитін қаһармандық эпостағы ат бейнесін талдап, эпостың басты кейіпкері болған батырдың бейнесін қарастыру.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Архаикалық эпостың батыры мен қаһармандық эпостың батыры арасында үлкен типтік айырмашылықтар бар. Алдымен ескеретін жәйт – қаһармандық эпостың Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын сияқты батырлары халықтың батырлық идеясын бойына жинақтаған тұлғалар. «... халық жақсы өмірді армандап, «алтын дәурен», «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заман», не болмаса елді қиыншылықтан құтқаратын бір қайраткер туралы утопиялық әңгіме, аңыз шығарады. Ол әңгіме, аңыздардың басты кейіпкерлері – өмірде болған адамдар болуы мүмкін. Бара-бара мұндай аңыздар эпсана-хикаятқа айналады. Осыдан барып мессияндық рөл атқаратын адам, елге ырыс-дәулет беретін қоныс жайында эпсана-хикаят қалыптасады» деп жазады С. Қасқабасов [1, 175 б.].

Архаикалық эпостың «қырық биенің етін» қырық асап жеп, «сүйегін мұрынынан шығарып» отырған Желкілдек (Е.қ.е.с 109 б.) сияқты немесе «жеті жүз ұста жидырып», «жетпіс арба көмір алдырып», сол оттың үстіне отырып, ішіндегі найзаның сынығын артынан түсіріп тастаған Ер Қосай (Е.қ.е.с 167 б.). тәрізді батырларын елге, өскелең ұрпаққа, жастарға үлгі етіп ұсына қою қиын.

Билеушінің (яғни, батырдың, себебі, көне тарихта түрк халқының билеушілері батырлар болып, үнемі елі үшін соғыс жүргізгені әмбеге аян – А. туған халқын қорғауы, оған қамқорлық жасауы идеялары түркі әлемінде өте ежелден келе жатқан пайым-түсініктердің бірі. Біліге қаған ескерткішінде: «Шығайды /кедей/ бай қылды, азды мол қылды... Ата-бабам тұтқан жер-су иесіз қалмасын деп аздаған халықты құрап, ұйыстырып... Соғыстық... қайтарып бердік... Түркі халқы аш еді. Оларға жылқы алып беріп, тойдырдым» деген сияқты жазулар үнемі ұшырасады [2, 145, 147 бб.].

Нақты айтқанда, эпос өмір шындығынан ауытқымаған, кейінірек «әскери демократия» атанған дәуірдің тарихи дәстүрін дәл бейнелеген. Көшпелі ата-бабамыздың ержүрек, жауынгер халық болғаны анық, олай болмағанда көк түркілер Алтайдан Азау теңізіне дейінгі алып империялар құра алмасы белгілі. «Еркек адам соғыс майданында, жекпе-жекте өлуі тиіс. Соғыс демократиясы кезеңінің ержүректілік философиясы осындай, кейін ол еуразия далаларының бұрынғы дәуірдегі көшпенді болған халықтарының эпосының соңғы кезеңдеріне де ауысты. Мұны өзіндік жалпы әскери кредо деуге болады» деп жазады Р.С. Липец [4, 115 б.]. Ахмет Байтұрсынов: «... бұрынғы жаугершілік заманда халық тән есебінде болған да, батырлар жан есебінде болған. Сондықтан, батырлар турасындағы әңгіме - халық жаны, рухы турасындағы әңгіме. Батырлары қандай болса, халықтың рух жағы да сондай болған» деп жазады [5, 236 б.]. Шынында да, батыры кеткен ел рухы кеткен, бүкіл ерік-жігерінен, күш-қуатынан айырылған елге ұқсайды. Бұны елдің батырлары да біледі, «мен кетсем, ел қорғансыз болып қалады» деп жапа шегеді.

Қазақ эпосындағы батыр образында ескілікті архаикалық сарындар көптеп сақталып қалған, олар: батыр ата-анадан жалғыз туылады, рудың магиялық күш-қуаты батырда болады, эпоста тиісінше батырлар елді асырайды, мал-мүлік береді, батырларды қолдайтын пірлері болады, егер жынынан айырылған шаман бүкіл магиялық құдіретінен айырылып қарапайым адамға айналса, пірінен айырылған батыр бүкіл ерекше біткен күш-қуатынан айырылып батыр болудан қалады. «Жалпы қай жырда болса да пірлерін тәрк еткен батыр көп ұзамай мерт болады. Пірлерден медет сұрамаған батыр жеңіске де жете алмайды» деген тұжырым айтады бұл туралы Ш. Ыбыраев [3, 204 б.].

Соған орай, қаһармандық эпостағы ат бейнесін барынша кеңірек тұрғыдан қарастыра отырып, оның басты сипаттамаларын ашуға тырысамыз:

а) ат таңдау, тұлпарды табу, оны құлынынан баптап бағып, жетілдіру

Кез келген жылқы малы батырға тұлпар бола алмайды, тек ерекше қасиеттері бар ат қана тұлпар бола алады. «Ақжонасұлы ер Кеңес» (Б.ж., 6 т. 90. 135–159 бб.) эпосында Кеңес атты баласы Ақтанау деген тұлпарын мініп кеткенде, Ақжонас хан:

– Айналайын, жан балам,

Ақжонас жаяу қалды деп,

Қалмақтар қалар қуанып, – дейді.

Әрине, қырық таңбалы Қырымның он екі жарым ханының бірі болған Ақжонас ханның мындаған жылқысы бар екені анық. Бірақ, Ақжонас хан сол қаптаған жылқыдан бір тұлпар таба алмасын біледі, себебі көрінген ат тұлпар бола алмайды.

Көрінген ат батырға тұлпар бола алмайтындығы эпостың бас қаһарманының (яғни, батырдың) киелілігінен, оның о дүниелік құдіретті күштермен, әулие-әнбиелермен, пірлермен, байланыста болатындығынан туындаған. «Көптің бірі атқара алмайтын істі тумысынан тотем бабалар, әруақтар, пірлер назарында жүрген батырлар ғана атқара алады; батырдың жаратылысында киелілік бар, ол іске құдайлар араласқан» деп жазады Ш. Ыбыраев [3, 230 б.]. «Алпамыс» эпосында мыстан кемпірдің алдауымен арақ ішіп мас болып, ұйықтап қалған Алпамысты бүкіл қалмақ жабылып өлтіре алмайды. «Атса мылтық өтпейді, Шапса қылыш кеспейді... Суға салса батпайды» (А.57.52 б.). Батырды Ғайып-ерен қырық шілтен қолдап-қорғайды.

Батырдың аты құлын күнінен таңдалып алғанда ол бапталып, бағылады және бұл процесс «Ер Тарғын» эпосында әдетте белгілі бір қалыптасқан үлгімен суреттеледі:

Бес жасыңа келгенде
Бел қызығын көрсін деп,
Бес бедеуге салдырдым.
Алты жаста ақтаттым,
... Жеті жасқа келгенде,
Жер тепелей желгенде,
Дұспанның көзі қорықты. (Б.ж., 3 т. 87. 125 б.)

Әдетте, әр жасқа келгендегі атқарған істерін санамалап көрсету адамдарға арналған толғауларда қолданылады, ал бұл үзіндіде осы әдістің атқа қатысты қолданылғанын көріп отырмыз.

Эпос көп жағдайда шынайы өмірдің құбылыстарын барынша реалистік қалыпта суреттеуге тырыспайды, ол өз мәтінін құрауда, әдетте, өзінің дәстүрлі баяндаушылық, сипаттаушылық әдістерін, мотивтерін, түрлі эпикалық қайталауларды, тұрақты тақырыптарды, ұқсас жерлерді, қыстырма эпизодтарды, эпикалық формуларларды, т.б. қолданады. «Эпостың ең көркейіп-дамыған кездерінде оның ішкі жүйелік өзгерулерінің мүмкіндігі шектеулі болды, яғни эпос өзінің типтік белгілері тұрғысынан канонизацияланды» [8, 219 б.] деген тұжырым жасайды.

Батырдың тұлпарының «Тоғыз қабат темір үйде» бағылуы түрлі халықтар арасында кең тараған, интернационалдық мотив: «Бір айтарлығы, батырдың аты ерекше күтімді қажет етеді; ол міндетті түрде қараңғылықта, кейде жер астында, тоғыз қабатқа дейінгі есіктің ар жағында ұсталады. Тұлпардың қараңғы қапаста ұсталуы – оның қасиетті тотемдік тұлға ретінде қарастырылуына, соған орай магиялық қасиеттерін жоймау үшін елден оңаша, күн көзі түспейтін қапаста бағылуына байланысты болса керек.

ә) аттың сыны, сырт көрінісі

Тұлпарды сүйген, бүкіл ғұмырын ат үстінде өткізген халық оның сырт көрінісін, сұлулығын сипаттамай қоюы мүмкін емес! Қазақ поэзиясында аттың сынын, сырт келбетін сипаттайтын небір керемет туындылар бар. Ұлы Абайдың «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» деп басталатын әйгілі өлеңін еске алсақ та жеткілікті [9, 38 б.].

Қорытынды

Көріп отырғанымыздай, жыраулар батырдың тұлпарының кескінін жасау үшін әсіресе тенеуді, эпитетті молынан қолданады. З.Ахметов: «Жалпы поэзияға тән қасиет – айтылып, баяндалып отырған нәрсе жайлы ұғым, түсінік беру емес, оны бейнелі түрде сипаттау, суреттілік десек, осы ерекшелік лирикалық өлеңдерден айрықша байқалады» деп жазады [10, 9 б.]. Бұл айтылған тұжырымның эпикалық шығармаларға қатысты да ақиқат екені даусыз.

Сонымен, қазақтың қаһармандық эпосындағы батыр бейнесінің кейбір ерекшеліктерін қарастырып өттік. Батыр бейнесін қарастыруымыздың себебі, әдетте, ат бейнесі батыр образымен тығыз бірлікте болады. Эпостағы ат образын батыр бейнесінен бөлектеп алу мүмкін емес. Тек осы екеуінің органикалық бірлігі арқылы ат бейнесін жан-жақты талдап-зерделеуге болады деген пікірдеміз.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Қасқабасов, С.** Қазақтың халық прозасы. – Алматы : Ғылым, 1984. – 272 б.

2 **Сартқожаұлы, Қ.** Біліге қағанның ескерткіші // «Жұлдыз» журналы. № 2. – 2004. – 144–153 б.

3 **Ыбыраев, Ш.** Эпос әлемі. Қазақ батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы : Ғылым, 1993. – 296 б.

4 **Липец, Р.** Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. [Текст] – М. : Наука, 1984. – 264 с.

5 **Байтұрсынов, А.** Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы : Жазушы, 1989. – 320 б.

6 **Путилов, Б.** Историко-фольклорный процесс и эстетика фольклора. [Текст] – М. : Наука, 1975. – 168 с.

7 **Смирнов, Ю.** На пути научного поиска [Текст] // Советское славяноведение, – М., 1964.

8 **Далгат, У.** Типовые черты нартского эпоса [Текст] // Типология народного эпоса. – М. : Наука, 1975 – С. 213–234.

9 Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы : Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.

10 **Ахметов, З.** Өлең сөздің теориясы. – Алматы : Мектеп, 1973. – 212 б.

References

- 1 **Qasqabasov, S.** Qazaqtıñ xalıq prozası. [Kaskabasov, S. Kazakh folk prose]. – Almaty : Science, 1984. – 272 p.
- 2 **Sartqojaulı, Q.** Bilige qağannıñ eskertkişi // [Sartkozhauly, K. Monument to Bilige Kagan] [Text] // Journal «Zhuldyz». – A., 2004. – P. 144–153.
- 3 **Ibraev, Ş.** Épos älemi. Qazaq batırlıq jırlarınıñ poétikası. [Ibraev, Sh. The world of epics. Poetics of Kazakh heroic songs]. – Almaty : Science, 1993. – 296 p.
- 4 **Lіpec, R.** Obrazı batıra ĭ ego konya v tyurko-mongolskom épose. [Lipets, R. Images of the batyr and his horse in the Turkic-Mongolian epic] [Text]. – M. : Nauka Publishing House, 1984. – 264 p.
- 5 **Baytursinov, A.** Şıǵarmaları. Öleñder, awdarmalar, zerttewler [Baitursynov, A. Works, poems, translations, researches]. – Almaty : Writer, 1989. – 320 p.
- 6 **Pwtіlov, B.** İstoriko-folklornıy process ĭ éstetika folklorı. [Putilov, B. Historical and folklore process and aesthetics of folklore] [Text] – M. : Nauka Publishing House, 1975. – 168 p.
- 7 **Smіrnov, Yu.** Na pwtі nawçnogo poıska [Text] // Sovetskoe slavyanovedenie [Smirnov, Yu. On the way of scientific search [Text] // Soviet Slavic studies] – M., 1964.
- 8 **Dalgat, W.** Tіpovıe çertı nartskogo éposa [Text] // Tіpologıya narodnogo éposa. [Dalgat, U. Typical features of the Nart epic [Text] // Typology of the folk epic.] – M. : Publishing house Nauka, 1975 – P. 213–234.
- 9 Qazaq tiliniñ sözdigi. [Dictionary of the Kazakh language.] – Almaty : Dyke-Press, 1999. – 776 p.
- 10 **Axmetov, Z.** Öleñ sözdiiñ teoriyası. [Akhmetov, Z. The theory of verse.] – Almaty : School, 1973. – 212 p.

Шартты қысқартулар

- 1 Е.к.е.с.– Ел қазынасы – ескі сөз. (В. В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). – Алматы: Ғылым, 1994. – 616 б.
- 2 Б.ж., 5т. 87. – Батырлар жыры. 3-том. – Алматы : Жазушы, 1987. – 304 б.
- 3 Б.ж. 6т. 89. – Батырлар жыры. 4-том. – Алматы : Жазушы, 1989. – 400 б.
- 4 Д.Х.А. – Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы : Ана тілі, 1991. – 176 б.
- 5 Б.ғ.ж. – Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық. Т. 1. / Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы. 1984. – 256 б.
- 6 А. 57. – Алпамыс. Қазақ эпосы, 3-кітап. – Алматы : Қазақ ССР ҒА баспасы, 1957., – 136 б.
- 7 Б.ж., 3 т. 64. – Батырлар жыры. 3- том. – Алматы : Жазушы, 1964. – 540 б.

Материал баспаға 16.03.21 түсті.

А. А. Кошекova¹, Н. Серикбек², П. К. Ерtaeva³

^{1,2}Қазақхский национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы;

³Университет Нийде Омер Халисдемир,
Республика Турция, г. Нийде.

Материал поступил в редакцию 16.03.21.

ТИПИЧНЫЕ РАЗЛИЧИЯ ОБРАЗА ЛОШАДИ В ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ И В АРХАИЧЕСКОМ ЭПОСЕ

В статье сравниваются типичные различия образа лошади в героическом эпосе и архаическом эпосе. Рассмотрено место изображения тулпара рядом с главным героем казахского эпоса. Эпический мотив, которая напрямую связана с великой верой в героя, защитой страны от врага в трудные времена, проявляется только в присутствии героя скачущего коня и описывается как его ближайший спутник, героический товарищ, спасший его от лютого врага. Доказывается аргументами из эпоса, что изначально образ лошади исходит от личности героя и тесно связано с ним. Для выявления образа коня в героическом эпосе, развивающемся в тесной генетической связи с архаическим эпосом, подробно анализируется образ героя, который был главным героем эпоса, а затем описывается образ коня.

Ключевые слова: героический эпос, архаический эпос, образ коня, личность героя, мотив.

A. A. Koshekova¹, N. Serikbek², P. K. Ertaeva³

Kazakh National Women's Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

Niide Omer Halisdemir University,
Republic of Turkey, Niide.

Material received on 16.03.21.

TYPICAL DIFFERENCES OF THE HORSE IMAGE IN THE HEROIC EPOS AND IN THE ARCHAIC EPOS

The article compares the typical features of the image of a horse in a heroic epic with a horse in an archaic epic. The place of the tulpar image next to the main character of the Kazakh epic is considered. Epic melancholy, which is directly related to the country's great faith in the hero, the country's defense from the enemy in difficult times, manifests itself

---

only in the presence of the hero of the galloping horse and is described as his closest companion, a heroic comrade who escaped from the enemy. It has been proven that, initially, the horse comes from the personality of the hero. To identify the image of the horse in the heroic epic, which develops in close genetic connection with the archaic epic, the image of the hero, who was the main character of the epic, is analyzed in detail, and then the image of the horse is described.

Keywords: heroic epic, archaic epic, image of a horse, personality of the hero, motive.

Теруге 16.03.2021 ж. жіберілді. Басуға 26.03.2021 ж. қол қойылды.
Электронды баспа
1,80 Mb RAM

Шартты баспа табағы 17,0. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. Шукурбаева
Корректор: А. Р. Омарова
Тапсырыс № 3754

Сдано в набор 16.03.2021 г. Подписано в печать 26.03.2021 г.
Электронное издание
1,80 Mb RAM

Усл. печ. л. 17,0. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. Шукурбаева
Корректор: А. Р. Омарова
Заказ № 3754

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz